

В. Є. Гладчук

КАСКАДНІСТЬ РЕАКЦІЇ ЦИТОКІНОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАХИСТУ ОРГАНІЗМУ ПРИ МІКОТИЧНИХ УШКОДЖЕННЯХ ШКІРИ

Донецький національний медичний університет ім. М. Горького, Україна

Реферат. Встановлено, що у хворих на неускладнені форми мікозу стоп до лікування має місце підвищення рівнів у крові цитокінів: інтерферона- γ – у 1,1 разів; інтерлейкінів (IL): IL-12 – у 1,2, IL-1 β – у 1,2, IL-4 – у 1,3, IL-5 – у 1,4, IL-6 – у 1,9, IL-8 – у 2,1, IL-10 – у 2,5, TNF α – у 1,3 рази, у порівнянні з референтними значеннями. При ускладненнях перебігу захворювання алергідами та/чи мікробною екземою відмічалась така ж спрямованість до збільшення, але в достовірно більшій мірі відносно IL-1 β , IL-4, IL-5, IL-6, IL-8, IL-10, TNF α ; показники IF γ та IL-12 були нижчими за норму. Ці дані свідчать про те, що при мікотичних ушкодженнях в шкірі відбуваються каскадні зрушення як з боку неспецифічних захисних механізмів, так і специфічних, тобто, в шкірі «спрацьовують» всі типи імунної відповіді.

Ключові слова: мікози стоп, алергіди, цитокіни, захисні імунні механізми.

Мікози стоп є розповсюдженими контагіозними дерматозами, на які страждають як широкі верстви населення, так і робітники підприємств з наявністю певних шкідливих факторів виробництва [2, 5]. Незважаючи на те, що до роботи в підземних виробках вугільних шахт допускаються особи після ретельного медичного огляду, все ж таки у окремої категорії робітників за різних обставин можуть розвиватися клінічні ознаки вторинних імунodefіцитів і у такому разі для запобігання захворювання на мікози стоп одним лише неспецифічним фактором захисту організму стає недостатність [6].

Якщо активності вродженого імунітету недостатньо для елімінації патогену у випадках ускладненого перебігу мікозів стоп, антигенпрезентуючі клітини (особливо – дендритні) захоплюють його та мігрують до периферичних лімфоїдних тканин, де активують лімфоцити та ініціюють адаптивну імунну відповідь. При цьому може відбуватися індукція секреції інтерлейкіну-12 (IL-12) дендритними клітинами та макрофагами, що сприяє активації Т-хелперів-1 (Th1), а ці, у свою чергу, продукують інтерферон- γ (IF γ) і таким чином сприяють цитотоксичним ефектам Т-клітин та макрофагів [3].

Крім IF γ та IL-12, мають значення й інші цитокіни різного клітинного походження в патогенезі захворювання, що диктує необхідність їх подальшого вивчення з метою проведення адекватної терапії. Цитокіни є високопотентними пептидами, які забезпечують реакцію на проникнення чужерідних тіл, імунне пошкодження, а також – запалення, репарацію та регенерацію шкіри. Виділення цитокінів в окремі групи є умовним, так як дія цитокінів може бути різноспрямованою і найбільш часто виділяють такі групи цитокінів: 1) цитокіни, які опосередковують

природний імунітет (IF, IL-1, IL-6, IL-8, TNF та ін.); 2) цитокіни, які керують активацією і диференціюванням лімфоцитів (IL-2, IL-5, IL-10, IL-16 та ін.); 3) цитокіни, які активують клітини запального інфільтрату (IF, TNF, IL-8); 4) цитокіни, які стимулюють гемопоез через вплив на клітини-попередники – різні колонієстимулюючі фактори; 5) цитокіни, які регулюють ріст резидентних клітин (ендотеліальний фактор росту, фактор росту фібробластів, фактор росту тромбоцитів та ін.); 6) цитокіни, які тісно взаємодіють зі структурами позаклітинного матриксу, а також мембранасоційовані цитокіни, які стимулюють ангиогенез – фактор росту тромбоцитів, фактор росту фібробластів [1].

З урахуванням особливостей патогенезу мікозів стоп, особливо за умов їх ускладненого перебігу, а також враховуючи ту обставину, що в літературі є багато протиріч у відношенні до значення регуляторних молекул в розвитку цього захворювання, актуальною задачею є вивчення комплексно вмісту у сироватці крові хворих різноманітних цитокінів, які відносяться також умовно до груп «прозапальні», «протизапальні» та «регуляторні». Це важливо також тому, що більшість цитокінів є молекулами локальної (паракринної) дії, що продукуються та утилізуються клітинами, які знаходяться близько одна до одної. Можлива також і їх аутокринна дія. Незважаючи на короткий період життя, ці білково-пептидні фактори здійснюють короткодистантну регуляцію міжклітинних та міжсистемних відносин, визначають виживаємість клітин, стимулюючи чи пригнічуючи їх ріст, диференціювання, функціональну активність та апоптоз. Суттєвою відмінністю цитокінів є здатність регулювати перераховані функції після взаємодії з комплементарними рецепторами на поверхні клітин, після чого виникає сигнал, що розповсюджується через елементи внутрішньоклітинної трансдукції і передається до ядра, де й активуються відповідні гени. Активовані цитокінами гени регулюють синтез необхідних для виконання певної функції білків [4].

Серед 300 відомих на сьогодні таких гормоноподібних молекул розрізняють інтерлейкіни (вже відомо 37), монокіни та лімфокіни. Частина цитокінів може також виконувати роль хемокінів, характерними для них також є функції синергізму, антагонізму, дублювання та ін. Біологічні ефекти багатьох з інтерлейкінів мають високу ступінь ідентичності, що спрямовано на можливість компенсації недостатності одних медіаторів іншими, а також на те, що багато цитокінів можуть взаємодіяти зі структурами

одних і тих же рецепторних комплексів [6, 8]. Саме це пояснює випадки відсутності кореляцій між вмістом тих чи інших цитокінів та клінічними особливостями перебігу захворювання, а також – між рівнями цитокінів та ефективністю терапії.

Мета дослідження – вивчити вміст цитокінів у крові шахтарів, хворих на мікози стоп із різними типами перебігу захворювання, визначити роль цитокінів у каскадах розвитку запально-репаративного процесу при цьому дерматозі.

Робота є фрагментом комплексної НДР Донецького національного медичного університету ім. М. Горького (номер державної реєстрації – 0208U004249).

Для реалізації мети дослідження враховували, що, згідно даних літератури, інвазивний (інфекційний) чи алергічний характер перебігу дерматозу в значній мірі залежить від видових особливостей збудника захворювання і, незважаючи на те, що частіше у хворих на мікози стоп виявляються антропофільні дерматофіти *Trichophyton rubrum*, поява алергічних ускладнень («алергидів» та/чи мікробної екземи) частіше відмічається при інфікуванні антропозоофільними *Trichophyton mentagrophytes var. interdigitale* [5].

Матеріали та методи

У 95 шахтарів, хворих на мікози стоп (чоловіків у віці від 20 до 50 років), у яких за культурального обстеження з місць ушкодження шкіри в міжпальцевих складках та/або на склепінні стоп виявлялись гриби *Trichophyton mentagrophytes var. interdigitale*, імуноферментним методом визначались рівні у крові цитокінів різного функціонального призначення (умовно «прозапальних», «протизапальних», «регуляторних»). Неускладнена форма мікозу стоп відмічалась у 20 (21,1 %), ускладнена появою алергидів та/чи мікробною екземою – у 75 (78,9 %). Контрольну групу склали 20 практично здорових чоловіків, віком від 20 до 30 років. Обробка отриманих даних проводилась з використанням комп'ютерної програми «STATISTICA ® for Windows 6.0».

Результати та обговорення

Рівні досліджених цитокінів змінювались у всіх обстежених пацієнтів. У категорії хворих з неускладненим перебігом захворювання відмічались різного ступеня підвищення рівнів досліджених цитокінів: IF γ – у 1,1 ($p>0,05$); IL-12 – у 1,2, IL-1 β – у 1,2, IL-4 – у 1,3, IL-5 – у 1,4, IL-6 – у 1,9, IL-8 – у 2,1, IL-10 – у 2,5, TNF α – у 1,3 рази ($p<0,05$ – 0,01).

Отримані дані свідчать про те, що за умов неускладненого перебігу мікозу стоп запалення дуже тонко регулюється як цитокінами, які проявляють прозапальні властивості (регулятори-активатори: IF γ , IL-12), так і властивості регуляторів-інгібіторів (IL-10). Така точна регуляція необхідна для упередження значного руйнування тканини. Причому, «спрацьовують» каскадно і з ефектами, які взагалі притаманні цитокінам (вони були зазначені вище – синергізм/антагонізм, дублювання, потенціювання і т. п.), всі інші представники регуляторних молекул цієї системи:

а) цитокіни першого покоління, секреція яких зумовлена антигенною стимуляцією (IL-1 β , IL-6, TNF α), індуюють біосинтез цитокінів другого покоління (т. з. центральних регуляторів – IL-5, IF γ);

б) цитокіни другого покоління, у свою чергу, впливають на біосинтез ранніх цитокінів, що дозволяє не тільки регулювати імунну відповідь, але й її ампліфікувати (тобто, залучати до реакції все більшу кількість клітин): IL-4 з'являється після стимуляції Т-клітин через 4 години, IL-10 – через 6 годин, IL-5 – через 48 годин, IF γ – через 72 години [1].

За умов, коли патогенний агент, який викликав запалення, не видаляється, запальний процес стає хронічним та супроводжується різноманітними ускладненнями. У категорії хворих з ускладненим перебігом захворювання (появою різноманітних «алергидів» та/чи мікробної екземи) достовірно ($p<0,05$ -0,001) відмічались інші зміни рівнів досліджених цитокінів (у порівнянні з референтними значеннями та з випадками неускладненого перебігу дерматозу): в сторону їх зменшення: IF γ – у 1,7, IL-12 – у 1,9 рази ($p<0,05$); в сторону їх збільшення: IL-1 β – у 1,6, IL-4 – у 1,5, IL-5 – у 1,7, IL-6 – у 2,3, IL-8 – у 2,6, IL-10 – у 3,4, TNF α – у 1,7 рази.

Отримані дані можуть свідчити про різноманітні патофізіологічні зміни, які наступають у хворих на мікози стоп у разі появи на шкірі «алергидів» та/чи мікробної екземи:

1) «переключення» синтезу цитокінів з Th1- на Th2-профіль;

2) залучення до цих процесів «лімфокинів» (до них відноситься IL-10, який продукується Th2-лімфоцитами і розглядається як антагоніст низки цитокінів; він пригнічує продукцію IF γ Th1-клітинами, а також – проліферативну відповідь Т-клітин на антигени, секрецію активованими моноцитами IL-1 β , TNF α , IL-6, а також стимулює секрецію імуноглобулінів В-клітинами);

3) реакцію з боку «хемоаттрактантів» (IL-8 є одночасно і протизапальним цитокіном, і хемоаттрактантом для нейтрофілів; IL-5 – хемоаттрактант для еозинофілів).

Порушення регуляції синтезу на рівні продукції IL-4 вважається основним механізмом дисбалансу Th1/Th2, що й лежить в основі концепції патогенезу алергії, під час якої відбувається підвищення експресії генів IL-4, IL-5 та посилення активності В-лімфоцитів. При цьому IL-5 викликає дегрануляцію еозинофілів (для яких, як і зазначалось вище, він виступає хемоаттрактантом). IL-4, до того ж, приймає участь в контролі синтезу IgE. Функцію супресорів IgE-відповіді можуть виконувати Th1, які пригнічують Th2 та секрецію ними IL-4. Ця активність Th1 пов'язана в основному з IF γ . У зв'язку із цим будь-який фактор, який сприяє диференціюванню Th1, автоматично інгібує розвиток Th2 та алергічні процеси (такими факторами є IL-12 та IF γ).

Власне, вже кератиноцити володіють численними імуномодулюючими функціями і виробляють багато спеціалізованих регуляторних молекул: інтерлейкіни (IL-1, IL-3, IL-6, IL-7, IL-8), ейкозаноїди (простагландини E2, лейкотрієни B4), дефензини, різноманітні колонієстимулюючі та ростові фактори (більше 10, у тому числі – TNF α). На початкових етапах відповіді імунної системи шкіри на дію мікробних патогенів відбувається реакція з боку її клітинних фагоцитарних систем, розташованих на периферії – ПЯЛ (система

поліморфноядерних лейкоцитів) та СМФ (система моноцитарних фагоцитів). Провідну роль у взаємовідносинах між ними займають нейтрофіли (клітини системи ПЯЛ), які й активують при розвитку запалення своїми цитокінами моноцити/макрофаги (клітини системи СМФ). Ця система виконує декілька важливих функцій – антигенпрезентації, фагоцитозу та індукції проліферації епідермісу. Репараційні процеси розпочинаються вже через лічені години після активації макрофагів, при цьому слід враховувати, що відбувається це за рахунок скорочення тонофіламентів епідермальних клітин, що й прискорює їх міграційні можливості [7, 9, 10].

Надалі, знову під впливом цитокінів, які секретуються вже власне імуніцитами (Т-клітини різних субпопуляцій), реалізуються інші етапи, що спрямовані на відновлення функцій шкіри (диференціювання фібробластів, синтез колагену, новоутворення судин). До того ж, мають значення впливи різноманітних ростових факторів (епі-дермального, тромбоцитарного, ендотеліального, трансформуючого та ін.); до тканинного ремодулювання долучаються і міофібробласти. Таким чином, антигенпрезентуюча функція клітин шкіри є ключовою в імунній відповіді при дії патогенів, і при виборі методів її імунікорекції слід особливу увагу звернути на те, що одним із основних типів таких антигенпрезентуючих імуніцитів є клітина Лангерганса, яка має моноцитарно-макрофагальне походження. «Рухливості» ця клітина набуває при патологічній стимуляції, і відбувається це в певні етапи: вихід з епідермісу (передбачається, що разом із тканинною рідиною); переміщення з током лімфи до лімфатичного колектору (регіонарний лімфовузол); безпосередня презентація комплексу з фрагменту чужерідної молекули і генів гістосумісності (це і є власне – антиген) Т-клітинам, що можна розцінити і як імуніомодуючий ефект [1, 6]. В цілому регуляторні та антигенпрезентуючі функції інтегративно здійснюють в шкірі кератиноцити, клітини Лангерганса, епідермотропні (хомінгові) Т-лімфоцити, меланоцити, дендритичні клітини дерми, посткапілярний ендотелій [3, 8].

Особливо виразно каскадність розвитку патофізіологічних подій спостерігається у разі спричинення інфекційними агентами (у тому числі – грибами) алергічних ускладнень перебігу дерматозів. Імунні реакції, які розвиваються у відповідь на хронічний інвазивний процес при мікозах стоп, є передумовою до формування алергії до дерматофітних грибів. Реакції гіперчутливості до антигенів дерматофітів при цьому, зазвичай, проявляються висипкою на шкірі у вигляді еритемато-сквамозних, везикульозних, скарлатино- та уртикарноподібних і навіть псоріазіформних елементів. Гриби в цих елементах відсутні, що дає підставу до розгляду цього процесу як токсико-алергічного. Важливо відмітити, що і в шахтарів такі реакції значно частіше відмічаються при інфікуванні грибами *Trichophyton mentagrophytes var. interdigitale*, а саме – при дисгидротичній та інтратригінозній формі епідермофітії. Ці т. з. «мікіди» частіше виявляються на шкірі кистей, і їх появу нерідко розглядають як прояв сенсibiliзації, яка обумовлена кон-

тактом шкіри рук з інфекційними ділянками. Появу везикул зв'язують з механізмами, які є притаманними алергічному контактному дерматиту. При надходженні відповідного алергену до сенсibiliзованого організму він досягає місць зосередження опасистих клітин із зафіксованими специфічними до нього IgE-антитілами і, зв'язуючись із ними, викликає їх активацію та дегрануляцію [1, 8].

В подальшому до розвитку алергічної реакції залучаються інші ефекторні клітини (базофіли, еозинофіли) за рахунок впливу звільнених із опасистих клітин ферментів, хемокінів, медіаторів запалення. Активовані базофіли синтезують, у свою чергу, цитокіни (IL-4 та IL-13), що також сприяє надходженню необхідних клітин в осередок запалення. Крім того, базофіли індують підвищення продукції В-клітинами IgG та IgE. Кількість еозинофілів у осередку ушкодження також зростає, і вони захоплюють гістамін, що звільнився з опасистих клітин, та руйнують його за допомогою ферменту гістамінази, до того ж – приймають участь в руйнуванні токсинів білкового походження, чужерідних білків, імунних комплексів. Еозинофіли також за допомогою синтезованих ними протеїнів та пероксидази сприяють підвищеному звільненню з імуніцитів (але головним чином – з мастоцитів) гістаміну, лейкотрієнів, фактору активації тромбоцитів, що є важливим для розвитку реакції гіперчутливості [3, 7].

Цитокіни, що звільнюються в результаті запалення, стимулюють проліферацію кератиноцитів і викликають гіперкератоз, що може розглядатися як один з механізмів захисту від дерматофітів. Але ще Г. Сельє пропонував розглядати гіперкератоз і як прояв стрес-реакції.

Таким чином, при мікозах стоп в шкірі відбуваються каскадні зрушення як з боку неспецифічних захисних механізмів (лізоцим, лактоферин, дефензини, імуніглобуліни, фагоцитоз), так і специфічних (первинне розпізнавання антигену, його презентація, проліферація антигенспецифічних Т-клітин). Тобто, в шкірі «спрацьовують» всі типи імунної відповіді – вроджений і адаптивний (набутий), гуморальний і клітинний, із розгортанням як цитотоксичних реакцій, так і антитілоутворення. «Ключове» місце у всіх цих процесах займає макрофаг (в шкірі – клітина Лангерганса).

Тобто, потреба у призначенні імунотропних препаратів патогенетично обґрунтована, так як патологічні зрушення в імунній системі (у тому числі – безпосередньо в шкірі) призводять і до розвитку відповідних імуніозалежних патологічних станів. Саме від характеру імуніологічних порушень і залежить вибір методу введення препаратів з імуніомодуючим ефектом. Інтрадермальні ін'єкції здійснюють вплив переважно на імунну систему шкіри, системне використання – на процеси лімфопоезу, які відбуваються в ліфатичних вузлах та тимусі. В сучасний період використовуються засоби, які володіють як виразним (лікопід та ін.), так і помірним (неспецифічні адаптогени, вітамінно-мінеральні комплекси та ін.) імунотропним впливом. Найбільш сучасною технологією у цьому відношенні є викорис-

тання в якості інгібіторів імунної системи моноклональних високоспецифічних антитіл [3, 5].

У відношенні до впливу на «ключову» антигенпрезентуючу функцію макрофагів/дендритних клітин (а за умов розвитку патологічного процесу – й інших клітин-«імуноцитів») з'являються значно більші можливості використання препаратів, які спроможні цілеспрямовано впливати на різні напрямки цього процесу – «імуномодулятори» (лікопід), «імуноадаптогени» (настоянкі аралії, вітамінно-мінеральні комплекси), «імуносорбенти» (органічний кремній), «імуномоноклональна терапія» та ін. Ведуться розробки терапевтичного використання ІЛ-2 та Іґґ з метою зміни балансу хелперних субпопуляцій CD4+ Т-лімфоцитів (Th1/Th2) в необхідному для кожного пацієнта напрямку з урахуванням того, що баланс між Th1- та Th2-цитокінами є надзвичайно важливим для маніфестації захворювань шкіри, у тому числі – мікогенного генезу [3].

Але дерматофіти, як патогени, мають властивість до виживання в макроорганізмі за рахунок пригнічення захисних механізмів, і цей токсичний імуносупресивний ефект спрямовано на місцеві клітинні реакції. Тому, безумовно, є актуальним використання і препаратів, які б володіли комплексним впливом, у тому числі – на рівні місцевих (епідермо-дермальних) структур імунної системи.

Таким чином, для розвитку запальнорепаративного процесу при мікозах стоп, особливо ускладнених алергізацією організму, характерним є каскадність відповіді організму як з боку «неімуних», так і «імуних» захисних механізмів. Зміни вмісту у крові хворих на мікози стоп цитокінів різного функціонального призначення не можна з абсолютною точністю віднести до якогось конкретного типу клітин. В той же час, «ключовою» клітиною, яка зв'язує різноманітні ланцюги реактивності організму, є макрофаг. У цьому зв'язку патогенетично обґрунтованою терапією захворювання буде використання імуотропних засобів, які мають природне походження і володіють еволюційно сприйнятливим для клітин організму механізмом дії.

V. E. Gladchuk

Cytokine Cascade Reactions in the Body's Defense Mechanisms Mycotic Skin Lesions

The study found that in patients with uncomplicated forms of athlete's foot before treatment is an increase in blood levels of cytokines studied: IFґґ – in 1,1 times; ІЛ-12 – in 1,2, ІЛ-1β – in 1,2, ІЛ-4 – in 1,3, ІЛ-5 – in 1,4, ІЛ-6 – in 1,9, ІЛ-8 – in 2,1, ІЛ-10 – in 2,5, TNFα – in 1,3 times, compared with reference values. When complications of the disease allergidamy and / or microbial eczema observed the same direction to increase, but at significantly greater degree in the ІЛ-1β, ІЛ-4, ІЛ-5, ІЛ-6, ІЛ-8, ІЛ-10, TNFα; figures IFґґ and ІЛ-12 were lower than normal. These data suggest that in mycotic lesions in the skin occur cascading shift on the part of non-specific defense mechanisms and specific, that is, the

skin "work" all types of immune responses. (Arch. Clin. Exp. Med. – 2014. – Vol. 23, No. 1. – P. 50-53)

Key words: athlete's foot, allergides, cytokines, immune protective mechanisms.

V. E. Gladchuk

Каскадность реакций цитокиновых механизмов защиты организма при микотических повреждениях кожи

Установлено, что у больных неосложненными формами микоза стоп до лечения имеет место повышение уровней в крови исследованных цитокинов: интерферона-ґґ – в 1,1 раз; интерлейкинов (ІЛ): ІЛ-12 – в 1,2, ІЛ-1β – в 1,2, ІЛ-4 – в 1,3, ІЛ-5 – в 1,4, ІЛ-6 – в 1,9, ІЛ-8 – в 2,1, ІЛ-10 – в 2,5, TNFα – в 1,3 раз, по сравнению с референтными значениями. При осложнениях течения заболевания аллергиями и/или микробной экземой отмечалась такая же направленность к увеличению, но в достоверно большей степени относительно ІЛ-1β, ІЛ-4, ІЛ-5, ІЛ-6, ІЛ-8, ІЛ-10, TNFα; показатели IFґґ и ІЛ-12 были ниже нормы. Эти данные свидетельствуют о том, что при микотических повреждениях в коже происходят каскадные нарушения как со стороны неспецифических защитных механизмов, так и специфических, то есть, в коже «срабатывают» все типы иммунного ответа. (Арх. клин. эксп. мед. – 2014. – Т. 23, № 1. – С. 50-53)

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Белова О. В. Роль цитокинов в иммунологической функции кожи / О. В. Белова, В. Я. Арион, В. И. Сергиенко // Иммунопатология, аллергология, инфектология. – 2008. – № 1. – С. 41-55.
2. Блинов Н. П. Дерматомикозы, или поверхностные микозы кожи и ее придатков – волос и ногтей. Лабораторная диагностика / Н. П. Блинов, Н. В. Васильева, К. И. Разнатовский // Проблемы медицинской микологии. – 2008. – Т. 10, № 1. – С. 27-34.
3. Боровик Т. Э. Кожа как орган иммунной системы / Т. Э. Боровик, С. Г. Макарова, С. Н. Дарчия [и др.] // Педиатрия. – 2010. – № 2. – С. 10-18.
4. Гистология (введение в патологию) / ред. Э. Г. Улумбекова, Ю. А. Чельшева. – М.: ГЭОТАР МЕДИЦИНА, 2005. – 960 с.
5. Дерматология, венерология. Пособие / ред. В. И. Степаненко. – К.: КИМ, 2012. – 848 с.
6. Дранник Г. Н. Клиническая иммунология и аллергология: пособие для студентов, врачей-интернов, иммунологов, аллергологов, врачей лечебного профиля всех специальностей / Г. Н. Дранник. – К.: ООО Полиграф плюс, 2010. – 552 с.
7. Канокова Я. В. Функциональная метаболическая активность лейкоцитов у больных дерматофитиями : дис. ... канд мед. наук: 14.00.11; 03.00.07 / Канокова Яна Валерьевна ; Кабардино-Балкарский государственный университет им. Х. М. Бербекова. – Нальчик, 2006. – 130 с.
8. Пальцев М. А. Руководство по нейроиммуноэндокринологии / М. А. Пальцев, И. М. Кветной. – М.: Медицина, 2006. – 384 с.
9. Arabatzis M. Diagnosis of common dermatophyte infections by a novel multiplex real-time polymerase chain reaction detection/identification scheme / M. Arabatzis, L. E. Bruijnesteijn van Coppenraet, E. J. Kuijper [et al.] // Br. J. Dermatol. – 2007. – V. 157. – P. 681-689.
10. Schaubert J. Antimicrobial peptides and the skin immune defense system / J. Schaubert, R. L. Gallo // J. Allergy. Clin. Immunol. – 2008. – № 122 (2). – P. 261-266.

Надійшла до редакції: 5.05.2014